

İSLAM DÜNYASINDA İLK RADİKAL QRUPLAŞMA: ƏZRƏQİLİK

*i.f.d. Aqil Şirinov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun rektoru,
Dinşünaslıq kafedrasının müəllimi
agilshirinov@ait.edu.az*

XÜLASƏ

Əzrəqilik İslam tarixində yaranmış ilk radikal qruplaşma hesab olunur. Xariciliyin (xəvaric) bir qolu olan bu qruplaşmanın nümayəndələri öz görüşlərini qəbul etməyənlərə qarşı eksklüzivist mövqedən çıxış etmiş, hətta onları kafir hesab etmişlər. Nafi ibn Əzrəqin (v. 65/685) görüşləri əsasında formalaşan bu məzhəb yarandığı dövrdən etibarən zorakılığa meyil göstərmiş, məzhəb mənsubları Bəsrə, Xuzistan, Əhvaz, Təbəristan, Fars, İsfahan və digər şəhər və bölgələrdə üsyanlar təşkil etmişlər.

Məqalədə əzrəqiliyin qurucusu Nafi ibn Əzrəqin fəaliyyətləri, əzrəqiliyin əsas inancları müzakirə obyektinə çevrilir. Onlara müxalif olanların uşaqlarının və qadınlarının da öldürülməsinin icazəli olması, Quranda öz əksini tapmadığı üçün rəcm cəzasının inkarı, müşriklərin uşaqlarının da öz valideynləri ilə birlikdə cəhənnəmə gedəcəkləri, istər söz, istərsə də əməldə təqiyənin icazəli olmaması və digər fikirlərin əzrəqilərin əsas inancları arasında yer aldığı irəli sürülür. Həmçinin ümumi xaricilik kontekstində əzrəqiliyin yaranmasına və zorakılığa əsaslanan fikirləri mənimsəməsinə səbəb olan amillər araşdırılır.

Məqalədə, əsasən, Əbülhəsən əl-Əşərinin “Məqalat əl-İslamiyyin”, Malatinin “ət-tənbih və-rədd”, Əbdülqahir əl-Bağdadinin “əl-Fərq beynəl-firəq”, Əbülfəth əş-Şəhristaninin “əl-miləl və-nihəl”, İbn Həzm əl-Əndəlüsünün “əl-Fəsl fil-miləl və-l-əhva və-nihəl” başda olmaqla İslam məzhəbləri tarixçilərinin qələmə aldığı mənbələrlə yanaşı, İbn Cərir Təbərinin “Tarix ər-rüsül və-l-müluk”, İbn əl-Əsirin “əl-Kamil fit-tarix”, İbn Kəsirin “ən-Bidayə və-n-nihayə” kimi məşhur İslam tarixi mənbələrinə və mövzu ilə əlaqəli yazılmış müasir mənbələrə müraciət edilmişdir.

Açar sözlər: əzrəqilik, Nafi ibn əl-Əzrəq, xaricilik, dar əl-küfr, təhkim, iman-küfr.

Giriş

İslam tarixində yaranmış ilk radikal qruplaşma hesab olunan əzrəqilik (əzariqə) tarixi baxımdan qısa bir dövrdə fəaliyyət göstərsə də, müsəlman cəmiyyətində dini radikalizmin ilk nümunəsi olması baxımından tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. İbaziyyə istisna olmaqla, xariciliyin (xəvaric) digər qolları kimi əzrəqilik haqqında da məlumatları bu qruplaşmanın mənsuqları tərəfindən yazılmış əsərlərdən öyrənmə fürsətinə malik deyilik. Belə ki, əzrəqilik də daxil olmaqla, xariciliyin əksər qolları çox erkən dövrdə tarix səhnəsindən silinmiş və onlar tərəfindən qələmə alındığı ehtimal olunan əsərlər günümüzdə qədər gəlib-çıxmamışdır. Burada yalnız ibaziyyə məzhəbi istisna təşkil edir. Xariciliyin dövrümüzə qədər gəlib-çıxmağa müvəffəq olmuş bu qoluna mənsub alimlər tərəfindən yazılmış çoxsaylı ədəbiyyat mövcuddur.

Əzrəqilik haqqında birbaşa qruplaşma mənsuqları tərəfindən günümüzdə qədər gəlib-çatmış mənbələrin olmaması mövzu ilə əlaqədar tam obyektiv araşdırmanı mümkünsüz edir. Mövzunu araşdırarkən əşəri, mötəzilə və şiə müəlliflər tərəfindən yazılan İslam məzhəbləri tarixi mənbələrinə və ümumi İslam tarixi qaynaqlarına müraciət etmək məcburiyyəti vardır (Lewinstein 1991, 251). Qeyd olunan məzhəblərin mənsuqları isə ümumilikdə, xariciliyə və onun bir qolu olan əzrəqiliyə neqativ münasibət göstərmişlər. Məqaləni yazarkən çalışdıq ki, mümkün qədər qismən obyektivliyi ilə seçilən mənbələrə müraciət edək.

1. Əzrəqiliyin yaranması və Nafi ibn Əzrəqin fəaliyyətləri

Əzrəqiliyin yaranması əməvilərlə Məkkə və ətrafında öz dövlətini quraraq xəlifəliyini elan etmiş Abdullah ibn Zübeyr arasındakı münaqişə dövrünə təsadüf edir. Belə ki, xaricilər əməvilərə qarşı İbn Zübeyrə dəstək vermiş, onun ordusu ilə birlikdə döyüşmüşdülər. Daha sonra xaricilərlə İbn Zübeyr arasında anlaşılmazlıq yaranmış və beləcə, onlar İbn Zübeyrlə əlaqələrini kəsmişdilər.

Tarixçilərin verdikləri məlumatlara görə, əməvi xəlifəsi Yezid ibn Müaviyə Abdullah ibn Zübeyri məğlub etmək məqsədilə Məkkəni mühasirəyə aldıqda, xaricilər öz aralarında müzakirə aparmış, Nafi ibn Əzrəq Məkkəyə gedib İbn Zübeyrlə görüşmələrini və xaricilərlə həmfikir olacağı təqdirdə, onunla birlikdə Yezidin ordusuna qarşı vuruşmağı təklif etmişdilər. Görüşdə İbn Zübeyr təfərrüata varmadan onlarla həmfikir olduğunu bildirmişdi. Xaricilər Yezidin ölümünə və bundan sonra Suriya ordusunun Məkkədən uzaqlaşmasına qədər İbn Zübeyrlə birlikdə əməvilərə qarşı döyüşdülər. Daha sonra öz aralarında toplaşaraq, İbn Zübeyrə verdikləri dəstəyin doğru olub-olmadığını müzakirə etdilər (Təbəri, V/564; İbn əl-Əsir 1407/1987, III/ 490). Xüsusilə

İbn Zübeyrin atası Zübeyr ibn əl-Əvvam kimi Osman ibn Əffan haqqında müsbət fikirdə olmasından şübhələndirilər. Halbuki xaricilər Osman ibn Əffan və Əli ibn Əbu Talibi dindən çıxmış hesab edir və onlar haqqında müsbət fikirdə olanlardan uzaqlaşmağı dini göstəriş kimi qəbul edirdilər.

Məkkəyə gəlib İbn Zübeyrlə görüşən xaricilər ona belə dedilər: “Ey insan! Biz səninlə birlikdə döyüştük, ancaq sənin bizdənmi, yoxsa düşmənimizdənmi olduğunu araşdırmadıq. Osman haqqındakı rəyini bizə bildir!” (Təbəri, V/564) İbn Zübeyr öz adamlarının azlığını, xaricilərin isə çoxluğunu görüb, öldürülmə qorxusu ilə bəhanə gətirərək, onlara rəyini axşam bildirəcəyini söylədi. Axşam təhlükəsizlik tədbirlərini gördükdən sonra onlarla yenidən görüşdü. Görüşdə ilk sözü Nafi ibn əl-Əzrəq aldı, ilk iki xəlifəni xeyirlə yad etdikdən sonra Osman ibn Əffan əleyhinə fikirlərini bildirdi, İbn Zübeyrə də onun haqqında mənfi rəydə olmasını tövsiyə etdi. Daha sonra Abdullah ibn Zübeyr çıxış edərək istər ilk iki xəlifə, istərsə də Osman ibn Əffan haqqında rəyinin müsbət olduğunu, onları xeyirlə yad etdiyini bildirdi (Təbəri, V/565-566). Bundan sonra xaricilər İbn Zübeyrə dəstək verməkdən əl çəkdilər.

İbn Zübeyrdən ayrılan xaricilər öz aralarında müxtəlif qruplara bölündülər. Bu qruplar içərisində hicri birinci əsrdə say və güc baxımından ən böyüyü və radikalı Nafi ibn əl-Əzrəqin qurduğu əzrəqilik olmuşdur (Bağdadi 2008, 78; Əl-Mələti 1430/2009, 135). Əbülhəsən əl-Əşəri xaricilər arasında ilk ixtilaf yaradan şəxsin məhz İbn əl-Əzrəq olduğunu qeyd edir (Əşəri 1411/1990, I/ 168). Belə ki, öz tərəfdarları ilə birlikdə Bəsrəyə gələn İbn əl-Əzrəq şəhərdə müxtəlif qəbilələr arasındakı çaxnaşmadan istifadə edərək oranı ələ keçirib, öz hakimiyyətini qurdu. Abdullah ibn Zübeyrin ordusu Bəsrə camaatının da köməyi ilə şəhəri İbn əl-Əzrəqdən geri almağa müvəffəq olsa da, İbn əl-Əzrəq bu şəhəri yenidən ələ keçirdi. Abdullah ibn Zübeyrin Bəsrə valisi Abdullah ibn Harisin Müslim ibn Übeysin başçılığı altında göndərdiyi ordu qarşısında tab gətirməyən İbn əl-Əzrəq və tərəfdarları Əhvazın Dolab adlı bölgəsinə doğru geri çəkildi. Burada Müslim ibn Übeysin ordusu ilə İbn əl-Əzrəqin ordusu arasında şiddətli döyüş baş verdi. Hicri 65-ci (miladi 685) ildə baş verən bu döyüşdə həm İbn əl-Əzrəq, həm də Müslim ibn Übeysin döyüş meydanında öldürüldülər (Təbəri, V/ 613-614).

İbn əl-Əzrəqin öldürülməsindən sonra əzrəqilərə Abdullah ibn əl-Məhuz başçılıq etdi. İbn əz-Zübeyrin göndərdiyi bir neçə ordunu məğlub edən Abdullah ibn əl-Məhuzun liderliyində əzrəqilər, demək olar ki, Bəsrədən Əhvaza qədər olan ərazini öz nəzarəti altında saxlamağa müvəffəq oldular. Nəhayət, İbn əz-Zübeyrin göndərdiyi Mühəlləb ibn Əbu Süfrənin başçılığı altındakı ordu Abdullah ibn əl-Məhuzu məğlub etməyə nail oldu. Döyüşdə

Abdullah ibn əl-Məhuz özü də öldürüldü. Dahasonrakı dövrdə əzrəqilər Zübeyr ibn əl-Məhuz, Abdürəbbih əl-Kəbir, Əbdürəbbih əs-Səğir, Qətəri ibn Fücaə kimi şəxsləri özlərinə lider seçdilər. Nəhayət, İraq bölgəsinə hakim olan əməvilər Əhvaz, Xuzistan, Təbəristan, Fars və digər bölgələrdə fəaliyyət göstərən əzrəqiləri tamamilə məğlub etməyə müvəffəq oldular. Beləcə, əzrəqilər, demək olar ki, tarix səhnəsindən silindilər (Təbəri V/ 613-622; Öz 1995, XII/45-46.).

2. Əzrəqilərin əsas düşüncələri

Orta əsrlərdə yazılmış məzhəblər tarixi mənbələrində xaricilərin ümumi əqidələrindən bəhs edərkən onların hamısının Osman ibn Əffan və Əli ibn Əbu Talibi, həmçinin böyük günah işləyənləri kafir hesab etdikləri və əgər imam Peyğəmbər sünnesinə zidd bir iş görərsə, ona qarşı üsyan etməyin vacib olduğunu irəli sürdükləri ifadə edilir (Şəhristani 1421/2001, 132; Əşəri 1411/1990, I/167). Qeyd etmək lazımdır ki, xariciliyin günümüzə qədər gəlib-çatmış yeganə qolu olan ibaziyyə sözügedən əqidələrdə daha mülayim bir yanaşmanı mənimsəyir. Müasir dövrdə ibaziyyənin öndə gələn alimləri ilkin dövr xariciliyindən fərqli olaraq, imama qarşı üsyanı vacib qəbul etmir, həmçinin Əli ibn Əbu Talib haqqında müsbət ifadələrdən istifadə edirlər (bax: əl-Həci 1439/2018, 17-20; Bərir 2004, 21).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, əzrəqilik xariciliyin ən radikal qolu olmuşdur. Bu məzhəbin fəaliyyəti kiçik bir tarixi dövrü əhatə etsə də, təsirləri və metodları baxımından dövrümüzdə mövcud olan radikal qruplaşmalara belə, öz təsirini göstərmişdir.

İslam məzhəbləri tarixi mənbələrində əzrəqilərin aşağıdakı əqidələri mənimsədikləri qeyd olunur:

1. Əli ibn Əbu Talibin küfrə düşdüyünün iddia edilməsi. Ümumiyyətlə, ilkin dövr xarici qruplarının hamısı təhkimi qəbul etdiyi üçün Əli ibn Əbu Talibə mənfi yanaşmış, hətta onun İslamdan çıxdığını iddia etmişlər. Əbülhəsən Əşəri qeyd edir ki, onların hamısı bu əqidədə olsalar da, bu küfrün şirk olub-olmaması haqqında müxtəlif görüşləri mənimsəmişlər (Əşəri 1411/1990, I/167). Məşhur İslam məzhəbləri tarixçisi Əbülfəth Şəhristani qeyd edir ki, əzrəqilər “İnsanların eləsi vardır ki, onun dünya həyatı haqqındakı sözləri sənin xoşuna gələr. O, qəlbində olana da (dili ilə ürəyinin bir olmasına) Allahı şahid göstərer. Halbuki, o, düşmənlərin ən qəddarıdır” ayəsinin (“əl-Bəqərə”, 2/204) Əli ibn Əbu Talib haqqında, “İnsanların eləsi də vardır ki, Allahın razılığını qazanmaq yolunda (Allah rızası üçün) öz canını fəda edər. Allah öz bəndələrinə qarşı çox mehribandır!” ayəsinin (“əl-Bəqərə”,

2/207) isə onu öldürən Əbdürrəhman ibn Mülçəm haqqında nazil olduğunu iddia etmişlər (Şəhristani 1421/2001, 139-140). Əzrəqilərin bu iddialarının əksinə, təfsirçilərin əksəriyyətinə görə, “Bəqərə” surəsinin 204-cü ayəsi əl-Əxnəs ibn Şəriq əs-Səqəfi və ya ümumilikdə, münafıqlar haqqında, 207-ci ayənin isə mühacir və ənsar haqqında nazil olmuşdur (Təbəri, II/425; 437; Tusi 1409, III/177-178, 183; Qurtubi 1405/1985, III/14, 20-21; Təbərsi 1415/1995, II/55, 57).

Əzrəqilər başda olmaqla, xariciliyin əksər qollarının Əli ibn Əbu Talibi qətlə yetirən Əbdürrəhman ibn Mülçəmə xüsusi simpatiyaları olmuşdur. Xariciliyin süfriyyə qoluna mənsub şair İmran ibn Hittan İbn Mülçəmi təqdir edən şeirlər belə yazmışdır. O, şeirlərinin birində İbn Mülçəmin Əli ibn Əbu Talibi qılıncla vurmasını belə təqdim edir:

يَا ضَرْبَةً مِنْ مُنِيبٍ مَا أَرَادَ بِهَا * إِلَّا لِيَبْلُغَ مِنْ ذِي الْعَرْشِ رِضْوَانَا
إِنِّي لَأَذْكُرُهُ يَوْمًا فَأَحْسِبُهُ * أَوْفَى الْبَرِّيَّةِ عِنْدَ اللَّهِ مِيزَانَا

Ey dindar adamın vuruşu!

O, bu vuruşla ancaq Ərş sahibindən Rizvan cənnəti istəmişdi.

Mən bu gün onu yad edirəm,

Və onu Allah qatında əməl baxımından məxluqatın ən vəfalısı hesab edirəm.

İmran ibn Hittanın bu şeirinə bir çox şair cavab yazmış və onu tənqid etmişlər. Məsələn, əşəri məzhəbinin məşhur alimlərindən və məzhəblər tarixçilərindən olan Əbdülqahir Bağdadi İbn Hittanın şeirinə cavab verərək belə demişdir:

يَا ضَرْبَةً مِنْ كُفُورٍ مَا اسْتَفَادَ بِهَا * إِلَّا الْجَزَاءَ بِمَا يُصَلِّيهِ نِيرَانَا
إِنِّي لَأَلْعَنُهُ دِينًا وَالْعَنْ مَنْ * يَرْجُو لَهُ أَبَدًا عَفْوًا وَعُفْرَانَا
ذَلِكَ الشَّقِيُّ لِأَشَقَى النَّاسِ كُلِّهِمْ * أَحَقُّهُمْ عِنْدَ رَبِّ النَّاسِ مِيزَانَا

Ey kafirin vuruşu, o, bununla ancaq özünü cəhənnəmə aparacaq bir cəzaya nail oldu.

Mən dini baxımdan onu lənətləyirəm,

Həmçinin ona əbədi əfv və bağışlama diləyeni (İbn Hittanı) da lənətləyirəm.

Bu bədbəxt bütün insanların ən bədbəxtidir,

Əməl baxımından da insanların Rəbbinin dərgahında ən dəyərsizidir

(Bağdadi 2008, 86).

2. *Qəədənin təkfir edilməsi.* Nafi ibn əl-Əzrəq və tərəfdarlarına görə, necə ki, Məhəmməd Peyğəmbər Məkkədə bütperəstlərin (müşrik) içərisində qalmayaraq, Mədinəyə hicrət etdi, eləcə onlar da eyni hərəkəti təkrar etməlidirlər. Əzrəqilərə görə, onların fikirlərini qəbul etməyən müsəlmanlar da kafir və müşrikdirlər. Buna görə də İbn əl-Əzrəq və tərəfdarları digər müsəlmanlarla bir mühitdə yaşamağı qəbul etmir, köç edib özlərinə yeni yaşayış məskənləri axtarırdılar. Onlara görə, digər müsəlmanların yaşadıkları yerlər “dar əlhərb” (hərb diyarı) və “dar əl-küfr”-dür (küfr diyarı) və orada yaşayanların qanlarının tökülməsi, ailələrinin əsir götürülməsi, mallarının müsadirə edilməsi dini baxımdan icazəlidir. Xaricilərin digər qollarının bir qismi bu fikri qəbul etmir, hicrət etməyin zəruri olmadığına inanırdılar. Bu qrupa hərfi mənada “oturanlar” mənasına gələn “qəədə” və ya “əhl əl-qüud”, yəni hicrət etməyib digər müsəlmanlarla bir mühitdə yaşamağı qəbul edənlər deyilirdi. Əzrəqilər onlarla eyni əqidəni bölüşsələr də, “küfr diyarı”ndan köç etməyi qəbul etmədikləri üçün “qəədə”ni də kafir hesab edirdilər.

3. *Əzrəqilərə görə, onlara müxalif olanların uşaqlarının və qadınlarının da öldürülməsi caizdir.*

4. *Quranda öz əksini tapmadığı üçün dində rəcm cəzası yoxdur* (Şəhristani 1421/2001, 140).

5. *Nafi ibn əl-Əzrəq və tərəfdarları müşriklərin uşaqlarının da öz valideynləri ilə birlikdə cəhənnəmə gedəcəyini iddia edirdilər* (İbn Həzm 1416/1996, V/127).

6. *Əzrəqilərə görə, istər söz, istərsə də əməldə təqiyyə etmək caiz deyildir.* Təqiyyə insanın mal və can qorxusu olduqda, öz əqidəsini gizləməsi və ya zahirən onun ziddini söyləməsi mənasında istifadə olunan bir termdir. Əzrəqilər nəticəsi ölüm belə olsa, insanın öz əqidəsini gizləməsinin doğru olmadığını müdafiə edirdilər.

7. *Nafi ibn Əzrəqə tabe olanlar Allahın peyğəmbər olmazdan əvvəl və ya sonra kafir olduğu bilinən şəxslərin arasından da peyğəmbər göndərə biləcəyini iddia edirdilər.*

8. *Əzrəqilərin hamılıqla qəbul etdikləri əqidələrdən biri də böyük günah işləyən müsəlmanın (mürtəkibi-kəbirə) kafir olduğu və əbədi olaraq cəhənnəmdə qalacağıdır* (Şəhristani, 1421/2001, 140-141).

Əzrəqilərin yuxarıda qeyd olunan inanclarına diqqət yetirdikdə dördüncüsü istisna olmaqla hamısının eksklüzivist xarakter daşdığı və M.Vatın da vurğuladığı kimi, bundan “yeganə həqiqi müsəlmanların əzrəqilərin ordugahında olan insanlardan ibarət olduğu” (Watt 2001, 26) nəticəsi hasil olur.

3. Əzrəqiliyin yaranma və intişar səbəbləri

“Belə qatı bir qruplaşmanın yaranmasını və intişar tapmasını şərtləndirən amillər nələrdir?” sualının cavablandırılması, ümumilikdə, xaricilik, xüsusən də əzrəqiliyin daha yaxşı başa düşülməsi baxımından mühümdür.

İlk dövr xaricilərinin, xüsusən də əzrəqilərn digər məzhəblərə, hətta öz məzhəbləri daxilində olan başqa qruplara qarşı belə kəskin mövqedən çıxış etmələrinin yaşadıkları mühitlə sıx şəkildə bağlı olduğunu irəli sürmək mümkündür. Belə ki, bu qrupların ilkin mənsublarının əksəriyyəti səhra şəraitində yaşayan bədəvilərdən ibarət idi. Bədəvi qəbilələri isə aralarında anlaşma olmayan digər qəbilələrə düşmən gözü ilə baxırdılar.

Cahiliyyət dövründə ərəb qəbilələri və onların əksəriyyətini təşkil edən bədəvilər bir-birləri ilə bəzən çox əhəmiyyətsiz bir məsələ ucbatından illərlə davam edən müharibələr aparır, talançılıq məqsədilə, həmçinin uşaq və qadınları əsir götürmək üçün anlaşması olmayan qəbilələrə hücum edirdilər. İslamaqədərki ərəblər, xüsusən də bədəvi qəbilələri arasında “Əyyamül-ərəb” (hərfən ərəb günləri) adı verilən müharibələrdə çox sayda insan öldürülürdü. Qeyd etiyimiz kimi, bu müharibələr bəzən çox əhəmiyyətsiz məsələlər səbəbindən baş verirdi. Məsələn, öz cəngavərliyi ilə seçilən Əbs qəbiləsi ilə ona qardaş qəbilə hesab olunan Zübyan qəbiləsi arasında baş verən, tarixdə “yavmü dahis” adı ilə məşhur olan və illərlə davam edən müharibə at yarışındakı bir anlaşmazlıq səbəbindən baş vermişdir (Fayda 1988, I/312). Mütəmadi olaraq sərt təbiət qanunları ilə üz-üzə qalan və hətta su ehtiyaclarını belə çətinliklə qarşılaya bilən bu insanlar öz günlük ehtiyaclarını təmin etmək üçün karvanlara da basqın edirdilər (Fayda 1992, V/312-316). Demək olar ki, bədəvilərin xarakterini yaşadıkları sərt təbii şərait formalaşdırmışdı.

M.Vatın (M. Watt) da qeyd etdiyi kimi, necə ki, bədəvi qəbiləsinin mənsubları aralarında müqavilə olmayan digər qəbilələri hazır düşmənlər olaraq görürdülər, eləcə də xəvaric qrupları özlərindən başqa hamını qanlarının tökülməsi mümkün olan düşmənlər kimi qəbul edirdilər (Vatt 1981, 24). Onların bu dünyagörüşü dini anlayışlarına da sirayət etmiş və beləcə, özlərindən olmayanlara qarşı sərt mövqedən çıxış etmişlər.

Əzrəqilik da daxil olmaqla, xariciliyin yaranmasına rəvac verən amillərdən biri bu məzhəbin mənsublarının dini mətnlərə literal yanaşmaları olmuşdur. Onlar “təhkim hadisəsi”ndə də göründüyü kimi, Qurani-Kərimin ayələrini nazil olduqları kontekst daxilində deyil, tamamilə literal şəkildə anlamışlar. Belə ki, Əli ibn Əbu Taliblə Müaviyə ibn Əbu Süfyanın orduları arasında baş vermiş Siffin döyüşündə Müaviyənin ordusu məğlub olduğu bir zamanda, Əmr ibn əl-Asın tövsiyəsi ilə Müaviyə ordusuna Quranın səhifələrini mizraqlara taxmağı əmr etdi. O, bununla “Aramızda Quran hakim olsun”

mesajını verməklə Əli ibn Əbu Talibin ordusunda çaxnaşma yaratmaq istəyirdi. Belə ki, Müaviyə və İbn əl-As yaxşı bilirdi ki, İbn Əbu Talibin ordusu daha çox bədəvi qəbilələrindən ibarət idi. Onlar belə güman edirdi ki, bədəvilər qarşı tərəfin də Qurana sadıq olduğunu görüb, xəlifədən döyüşü dayandıрмаğı tələb edəcəklər. Həqiqətən də hadisə onların nəzərdə tutduğu kimi cərəyan etdi. Əli ibn Əbu Talibin ordusundakı bədəvilər xəlifədən və onun ordu komandirindən tələb etdilər ki, döyüşü dayandırsınlar, sonra iki tərəf arasında hakim təyin olunsun və kimin haqlı olduğu müəyyənləşsin. Əli ibn Əbu Talib İbn Əbu Süfyanın hərəkətinin bir hərbi hiyləsi olduğunu onlara bildirsə də, nəticəsi olmadı və hətta onlar xəlifənin özünü belə təhdid etdilər. Nəticədə, Əli ibn Əbu Talib məcbur olub iki tərəfdən də hakimlərin təyin edilməsi və onların qərarına uyğun addım atmağa razı oldu. Buna İslam tairixində “təhkim hadisəsi”, yəni “hakim təyin etmə hadisəsi” deyilir.

Əli ibn Əbu Talib tərəfindən Əbu Musa əl-Əşəri, Müaviyə ibn Əbu Süfyan tərəfindən isə Əmr ibn əl-As hakim təyin olundu, lakin İbn əl-Asın hiyləsi nəticəsində hakimlərin görüşü nəticəsiz yekunlaşdı. Əli ibn Əbu Talibi təhkimi qəbul etməyə məcbur edənlər öz hərəkətlərinin Qurana uyğun olmadığını irəli sürərək tövbə etdiklərini, xəlifəyə də tövbə etməli olduğunu bildirdilər. Onlara görə Quran hakim təyin etməyin əleyhinə idi. Belə ki, “Yusuf” surəsinin 40-cı ayəsində – “Hökm ancaq Allahındır” deyilir. İslam tarixi mənbələrinə görə, xariciliyin ilkin təmsilçiləri olan Züurat ibn əl-Bürə ət-Tai və Hürqus ibn Zühəyr ət-Tai Əli ibn Əbu Talibin yanına gələrək, “Hökm ancaq Allahındır” (لا حكم الا لله) – dedilər. Əli ibn Əbu Talib də bu sözləri təkrar etdi. Hürqus “Səhvində görə tövbə et, qərarından geri dön və Rəbbimizə qovuşana qədər döyüşmək üçün bizimlə birlikdə düşmənimizə qarşı çıx”, – dedi. Əli ibn Əbu Talib onlara cavab verərək bildirdi ki, onlara bunu əvvəlcədən o demiş və xəbərdarlığını etmişdi ki, hakim təyin etmək məsələsi bir hiylədir, lakin onlar özləri buna qarşı çıxdılar. Həmçinin qarşı tərəflə, artıq aralarında yazışma və əhdləşmə vardır. “Nəhl” surəsinin 91-ci ayəsində isə “Əhd etdiyiniz zaman Allaha verdiyiniz əhdi yerinə yetirin. Allahı özünü zəmin edib möhkəm and içdikdən sonra onu pozmayın. Həqiqətən, Allah nə etdiyinizi bilir!” – deyilir. Hürqus bununla razılaşmayaraq, Allahın kitabını qoyub insanların hakimliyinə müraciət etməyin doğru olmadığını irəli sürdü. Əli bin Əbu Talib isə “Biz insanları deyil, Quranı hakim təyin etdik. Quran isə insanlar vasitəsilə dilə gəlir”, – deyərək (Fıqhlı 1974, XX/243-244) onların Quranı literal oxumalarının səhviyinə diqqət çəkmişdir.

Əli ibn Əbu Taliblə xaricilər arasında keçən bu dialoqda Quranı anlamada iki tərəf arasındakı fərq ortaya çıxır. Belə ki, Əli ibn Əbu Talib Quran ayələrinə kontekstləri daxilində yanaşdığı halda, xaricilər onlara kontekstdən çıxaraq, literal şəkildə yanaşmışlar.

Fikrimicə, yuxarıda qeyd etdiyimiz faktorlar xariciliyin və xüsusən də əzrəqiliyin yaranmasına səbəb olan əsas amillərdir. Əzrəqiliyin yarandıqdan sonra yayılmasında isə bədəvi ünsürlə yanaşı, məvali ünsürünün də rol oynadığını irəli sürmək mümkündür. Hər fən “qul, kölə” mənasını verən “mövla” kəlməsinin cəmi olan “məvali” termini ərəb olmayan müsəlmanları ifadə etmək üçün istifadə olunmuşdur. Ərəbləri məvalidən üstün tutan əməvilər, məvaliyə qarşı ümumən mənfi yanaşırdılar. Bu da öz növbəsində, ərəb olmayan müsəlmanlar arasında narazılıqlara səbəb olurdu. Əzrəqilik ərəb mühitində yaransa da, dahasonrakı dövrdə məvalinin də bu hərəkata qoşulduğu müşahidə olunur. Belə ki, Bəsrədən uzaqlaşmaq məcburiyyətində qalan əzrəqilər Əhvaz, Xuzistan, Təbəristan, Fars və digər yerlərdən öz fəaliyyətlərini davam etdirmişlər. Bu bölgələr isə məvalinin çoxluqda olduğu bölgələr hesab edilmişdir. Bundan çıxış edərək əzrəqiliyin, həmçinin narazı kütlələri öz ətrafında toplayaraq intişar tapdığını vurğulamaq mümkündür.

Nəticə

Nafi ibn əl-Əzrəqin fəaliyyətləri ilə xaricilik arasında ayrılığa yol açan ilk qrup olan əzrəqilik, istər xaricilik daxilində, istərsə də digər müsəlmanlara qarşı eksklüzivist mövqedən çıxış etmişdir. Onlar müxalif olanların uşaqlarının və qadınlarının öldürülməsinin dini baxımdan icazəli olduğunu, müşriklərin uşaqlarının da öz valideynləri ilə birlikdə cəhənnəmə gedəcəklərini, böyük günah işləyən müsəlmanın (mürtəkibi-kəbirə) kafir olduğunu və əbədi surətdə cəhənnəmdə qalacağını iddia edərək, İslam cəmiyyətində radikallığın ilk toxumlarını səpmişlər. Onlar digər müsəlmanlarla birgə yaşamağı qəbul etməmiş, “dar əl-hicrə” (hicrət evi) dedikləri yerlərə köçərək, özləri üçün ayrı cəmiyyət təşkil etmişlər.

Əzrəqilik olduqca radikal fikirləri mənimsədiyi üçün cəmiyyət içərisində kökləşə və institutlaşa bilməmiş, qısa bir zamanda tarix səhnəsindən silinmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, əzrəqilik bir qruplaşma olaraq tarixdən silinsə də, metod baxımından, xüsusilə XX-XXI əsrlərdə İslam dünyasında yaranmış radikal qruplaşmalara ilham mənbəyi olmuşdur. “Cəmaət ət-təkfir vəl-hicrə”, “İŞİD”, “Boko-Haram” və çox sayda digər radikal qruplaşmalar məhz əzrəqilərin hicri birinci əsrdə izlədikləri metod və inanclara yaxın fikirləri mənimsəmişlər. Bu baxımdan əzrəqilik əsrlər keçdikdən sonra belə, dini radikalıq üçün ideya mənbəyi olmağa davam edir.

ƏDƏBİYYAT

Bağdadi Əbülqahir. (2008). Əl-fərq beynəl-firəq. thq. M.Osman əl-Xəşt. Qahirə: Məktəbətü İbn Sina.

Bərir Mühsin. (2004). Əl-İbaziyyə. Tripoli: əl-Müəssəsətül-hadisə lil-kitab. əl-Həci Abdullah ibn Xəlifə. (1439/2018). Təərrüf ələl-məzhəbil-ibazi. Oman: Məktəbətül-ənfal.

Əl-Mələti. (1430/2009). Ət-tənbih və rədd əla əhlil-əhva vəl-bidə. tsh. Sven Dederin. Beyrut: ə-Məhədul-əlmaniyyu lil-əbhasiş-şərqiyyə.

Əşəri Əbülhəsən. (1411/1990). Məqalatül-islamiyyin. thq. M. Mühyiddin Əbülhəmid. Beyrut: əl-Məktəbətül-əsrīyyə. c. 1.

Fayda Mustafa. (1988). "Abs". Türkiyə Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: İSAM yayınarı. c. 1.

Fayda Mustafa. (1992). "Bedevi". Türkiyə Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: İSAM yayınarı, c. 5.

Fırlalı Ethem Ruhi. (1974). "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Ankara. c. 20.

İbn əl-Əsir Əli ibn Əbilkəram. (1407/1987). Əl-Kamil fit-tarix. Thq. Əbülfidə Abdullah əl-Qazi. Beyrut: Darül-kütübil-ilmīyyə, C.3.

İbn Həzm Əli ibn Əhməd. (1416/1996). Əl-Fəsl fil-miləl vəl-əhva vən-nihəl. Thq. M.İbrahim Nəsr, Ə. Ümeyrə. Beyrut: Dar əl-cil, C.5.

Qurtubi. (1405/1985). əl-Cami li-əhkamil-Qur'an. Thk. Əbu İshaq Ətfiyəş. Beyrut: Daru ihyait-türasil-ərəbi, c. 3.

Lewinstein Keith. (1991). "The Azariqa in Islamic Heresiography". Bulletin of the School of Oriental and African Studies. University of London. Vol. 54. No. 2.

Öz Mustafa. (1995). "Ezarika". Türkiyə Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: İSAM yayınarı, c. 12.

Şəhristani Əbülfəth. (1421/2001). əl-Miləl vən-nihəl. Thq. Ə.Əli Məhna, Ə.Həsən Faur. Beyrut: Dar əl-mərifə.

Təbəri Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir. (tarixsiz). Tarix ər-rüsül vəl-müluk. Thq. M.Əbülfəzl İbrahim. Misir: Dar əl-məarif, c.5.

Təbəri Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir. (1415/1995). Camiül-bəyan an təvili ayil-Quran. Thq. S.C.əl-Əttar. Beyrut: Dar əl-fikr, c.2.

Təbərsi Fəzl ibn Həsən. (1415/1995). Məcəməül-bəyan fi təfsiril-Quran. Beyrut: Müəssəsətül-ələmi lil-mətbuat., c. 2.

Tusi Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Həsən. (1409). Ət-Tibyan. Thq. Əhəmd əl-Amili. Qum: Məktəbət əl-İlam əl-İslami, c. 3.

Watt W. (2001). Montgomery. İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri. Trc. E.R.Fırlalı. İstanbul: Şa-To.

д.ф. по теологии Агиль Ширинов

ПЕРВАЯ РАДИКАЛЬНАЯ ГРУППИРОВКА В ИСЛАМСКОМ МИРЕ: АЗРАКИЗМ

РЕЗЮМЕ

Азракизм – первая радикальная группировка в истории ислама. Представители этой группировки, являющейся ветвью хариджизма (хаваридж), выступали с эксклюзивистской позиции по отношению к людям, не принимавшим их взгляды, даже объявляли их кафирами (неверующими). Эта секта, сформировавшаяся на основании взглядов Нафи ибн аль-Азрака (ум. 65/685), с момента возникновения была склонна к насилию. Азракиты организовывали восстания в Басре, Хузистане, Ахвазе, Табаристане, Фарсе, Исфахане и других городах и областях.

Предметом обсуждения в этой статье является деятельность основателя азракизма Нафи ибн аль-Азрака, основные убеждения представителей этой секты. В статье рассказывается об основных убеждениях азракитов: они разрешали убийство детей и женщин их противников, отрицали раджм (побивание камнями) из-за того, что это наказание не нашло отражение в Коране, считали, что дети мушриков (политеистов) отправятся в ад вместе с родителями, выступали против такии (благоразумного скрывания своей веры) как в словах, так и в поступках. Также, изучаются факторы, приведшие к возникновению азракизма в общем контексте хариджизма, и освоению азракитами взглядов, ориентированных на насилие.

В статье автор ссылается, главным образом, на такие труды мусульманских историков, как «Магалат аль-Илсламиин» Абуль-Хасана аль-Ашари, «ат-танбих вар-радд» Малати, «аль-Фарг бейналь-фираг» Абдуль-Кахира аль-Багдади, «аль-милал ван-нихаль» Абуль-Фатха аш-Шахрастани, «аль-Фасл филь-милал вал-ахва ван-нихаль» Ибн Хазма аль-Андалуси, а также известные источники истории ислама «Тарих ар-русуль ва-ль-мулюк» Ибн Джарира ат-Табари, «аль-Камиль фи-т-тарих» Ибн аль-Асира, «аль-Бидая ва-н-Нихая» Ибн Касира, и на современные источники по теме.

Ключевые слова: азракийя, Нафи ибн аль-Азрак, хариджизм, дар аль-куфр, тахким, вера-куфр.

Assist. Prof. Agil Shirinov

THE FIRST EXTREMIST SECT IN THE MUSLIM WORLD: AL-AZARIQA

ABSTRACT

Al-Azraqiyya (Azariqa) is considered as one of the radical sects in Islamic History. This sect, which was one of the branches of Khavarij took an exclusivist stand against those who did not accept their views and even declared them as unbelievers. The Azariqa, which was formed on the bases of Nafi ibn al-Azraq's views, tended to violent extremism as well as the representatives of the sect revolted in many cities and regions of the Islamic world such as Basra, Khuzistan, Ahwaz, Tabaristan, Fars, Isfahan, etc.

The article discusses the activities of Nafi ibn al-Azraq as well as the major beliefs of al-Azariqa. It is pointed in the article that the beliefs such as the children and wives of those who disagree with Azariqa could be killed as well as the children of their opponents would go to the everlasting hell together with their parents, the impermissibility of taqiyya in word or deed, etc., were among the major beliefs of al-Azariqa. It is also investigated the major factors responsible for the formation al-Azariqa and its adoption of the views based on violence.

In the article, along with the sources of the History of Islamic Denominations such as Abul-Hasan al-Ash'ari's *Maqalat al-Islamiyyin*, Malati's *at-Tanbih wa ar-Radd 'ala Ahl al-Ahwae wal-Bida'*, Abd al-Qahir al-Baghdadi's *al-Farq bain al-Firaq*, Abu al-Fath al-Shahristani's *al-Milal wa an-nihal*, Ibn Hazm al-Andalusi's *al-Fasl fi 'l - Milal wa 'l - Ahwa ' wa 'l - Nihal* the sources of the History of Islam such as Ibn Jarir al-Tabari's *Tarikh al-Rusul wa al-muluk*, Ibn Athir's *al-Kamil fi at-Tarikh* and Ibn al-Kathir's *al-Bidaya wa an-Nihaya*, which is related to the subject, have been also used.

Keywords: *Azariqa, Nafi ibn al-Azraq, Khavarij, Dar al-Kufr, Tahkim, İman-Kufr.*

Çapa tövsiyə etdi: f.f.d. M.M.Mürsəlov